

Գ Լ ՈՒ Խ Չ Ո Ր Ր Ո Ր Դ

ԱՐՏԱԴՐԱԿԱՆ ԿԱՌՈՒՑՑՆԵՐ

Դվինը արհեստագործական խոշոր կենտրոն էր: Այստեղ մեծ զարգացում էին ապրում կավագործությունը, ապակեգործությունը, մետաղագործությունը և այլ արհեստները: Այդ են հավաստում քաղաքի ռազմամյա պեղումների ժամանակ գտնված նյութերը և արտադրական կառույցների հետքերը, աշխատանքային գործիքները, իստանը: Այս ամենը լրացվում են Դվինի արհեստային արտադրանքի գնահատմանը վերաբերող հայ և օտար պատմիչների թողած ռազմաթիվ վկայություններով:

1973-1980 թթ. սպեղումների ժամանակ ռացվիլ են մի շարք արհեստանոցներ, որոնք նոր լույս են սփռում միջնադարյան Հայաստանի արհեստների զարգացման հարցերին և մեծ նշանակություն են ձեռք բերում սոցիալ-տնտեսական իրողությունների ռացահայտման համար:

Ապակեգործական արհեստանոց. Հայկական միջնադարյան ապակեգործական արհեստը զարգանում էր անսիկ դարաշրջանի լավագույն ավանդույթներով: Դեռևս IV դարից մեզ է հասել վկայություն Հոփսիմյան կույսերի կողմից Վաղարշապատում ապակե ուլունքների տրտադրության մասին (*Ազաթանգեղոս*, 1914, էջ 150): Պեղումների առաջին տարիներին քննարկվող նյութի սակավությունից ելնելով որոշ եեղիմակներ (*Шелковников Б.А.*, 1952; *Ղաֆադարյան Կ.Գ.*, 1975) կասկածի տակ են առել վստումիջնադարյան ապակու արտադրությունը այնպիսի խոշոր կենտրոններից մեկում, ինչպիսին Դվինն էր: Վերջին տարիներին Հացավան, Դվին, Այգեվան և այլ հնավայրերում հայտնարիղված նյութերը շերտագրական ստույգ տվյալներով անառարկելիորեն հաստատում են տարատեսակ ապակե անոթների արտադրության փաստը Հայաստանում V-VIII դդ. (*Քալանթարյան Ա.Ա.*, 1980): Ընդհանրասպես Անդրկովկասում վաղմիջնադարյան տեղական հումքի վիա տպակու արտադրությունը հասել էր ռավական ռարծր մակարդակի: Այդ են վկայում Վրաստանի (*Մրելուձե Ի.Ի.*, 1967, *Կատարաշվիլի Մ.Ի.*, 1969, 1978) և Ադրբեջանի (*Կրպեթ Ա.Ե.*, 1966) ժամանակամերծ հուշարծաններից հայտնարերված ռազմաքանակ նյութերը (պատրաստի տրտադրանք, իստան, իարամ, չօգտագործված հումք):

Հայաստանում պեղվող և ոչ մի ռնակավայրում մինչև վիրքերս չէր ռացվիլ ապակեգործական արհեստանոց, որն ավկլի կոնկրետ պատասիյան տար տեղական ապակու առանձնահատկությունների, տրտադրանքի ռնորոշ կողմերի, հնոցների կառուցվածքի և այլ հարցերին: Ճիշտ է, Դվինի պեղումներից, տարրեր տարիներին գտնվիլ են խոտանի, մշակվող հումքի առանձին ռեկորներ, սակայն դրանք կոել են սոսկ ղիավսծային ռնույթ:

1973-74թ. Դվինի կենտրոնական թաղամասում V-VIդդ. կաթողիկոսական պալատի սյունագարդ դահլիճը ռացելու ժամանակ, եարավային կենարոնական խարսխի մոտ,

եատակի վրա ի հայտ են եկել թրժած աղյուսից պատերի հետքեր, որոնք ժամանակին ուժեղ կրակի մեջ են եղել և իրենց շրջապատում ունեին այրված փայտի, մոխրի մեծ կուտակումներ: Նույն տեղում գտնվեցին մեծ քանակությամբ ապակե անոթների խտտան, ապակե հարթ զանգվածների բեկորներ, վանակատի տծև կտորներ, լուսամուտի ապակիներ, սակավ՝ պատրաստի արտադրանք և այլ նյութեր, որոնք խոսում են ապակու արհեստանոցի և արտադրության առկայության մասին: Լկներևաբար այս հատվածում տեղադրված են եղել ապակու ծուլման հնոցներ. պահպանվել են միայն հիմնապատերի առանձին մասեր (աղ. XXVI-XXVII):

Մեզ եամար առաջին հերթին մեծ հետաքրքրություն են ներկայացնում վառարանների կառուցվածքի հարցերը: Ցավոք, տեղում շատ քիչ բան է պահպանվել, որը և հնարավորություն չի ընձեռում ներկայացնել հնոցների ձևերը: Բացված աղյուսե հիմնապատերը ցույց են տալիս, որ այստեղ եղել են երկու ուղղանկյունաձև երկարավուն օջախներ, որոնք դրված են եղել մեկը մյուսի հետևից: Առկա աղյուսների քանակությունը (չափերն են 23,5x23,5x4,5 սմ) թույլ է տալիս մոտավորապես վերականգնել այդ օջախների պատերը՝ երկարությունը մոտ 2,4-2,5 մ, լայնությունը 0,7 մ: Օջախների ներկա պահպանվածության պայմաններում դժվար է պատասխանել այն եարցին, թե դրանք ունեցել են արդյոք երկրորդ հարկ: Եթե հնոցները կրկնահարկ են եղել, ապա րացված պատերի մնացորդները վերաբերում են կրակարանին: Հնարավոր է և ավելի հավանական, որ հնոցը եղել է մեկ հարկանի, այսինքն՝ օջախատիպ, ունեցել է հատուկ հարմարանքներ հալոցները դսսավորելու համար: Պեղումների ժամանակ գտնվել են հալոցների բեկորներ: Դրանք բավականին հաստ պատերով կավե քրեղսնատիսլ անոթներ են: Հալոցներից մեկը պատրաստված է սպիտակավուն կավից, սկներևաբար՝ կաուլինից: Հալոցների հատակներին բավականին հաստ շերտով պահպանվել է երբեմն երկշերտ ապակու զանգված: Բացի դրանից կան ապակու առանձին զանգվածներ, որոնց արտաքին տեսքը և գոգսավորությունը ցույց է տալիս, որ դրանք հալոցների մեջ են եղել և սառելուց հետո սյուկվել են:

Ապակու ծուլման հնոցի այս տիպը շատ նախնական է և պարզ: Դվինի այս արհեստանոցը և նրա արտադրական մասը, ըստ երևույթին, հիմնադրվել են ժամանակավոր և օգտագործվել են որոշակի ժամանակաշրջանում:

Հնավայրի շերտագրական դիտարկումներն ակնհայտորեն (*Քալանթարյան Ա.Ա.*, 1975) թույլ են տալիս համոզվելու այն բանում, որ VII դ. առաջին երկու տասնամյակներին, երբ Սմբատ Բագրատունի մարզպանի անմիջական նախաձեռնությամբ վերականգնվում է Դվենի կաթողիկեն, իսկ նրանից հյուսիս կառուցվում է նոր կաթողիկրսարանը, վեբջիններիս շատ մոտիկ հիմնադրվում է ապակու արհեստանոց՝ հատուկ պատվերով եկեղեցական սպասքի, լուսավորության միջոցների, շենքերի արտաքին ու ներքին հարդարանքի առարկաներ պատրաստելու համար:

Արհեստանոցից գտնված ապակու մի փոքր խումբ (11 նմուշ) ենթարկված է քիմիական անալիզի: Ինչ իոսք, նյութի սակավության պայմաններում դժվար է մեծ հետևություններ անել. սակայն բերված արդյունքներով կարելի է եանգել որոշ եզրակացությունների: Ինչպես երևում է աղյուսակում¹⁵ բերված տվյալներից Դվենի արհեստանոցի

¹⁵ Քիմիական անալիզները կատարել է Ա.Յ. Ավլարովան:

ԴՊԻՆԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԹԱՂԱՄԱՍԻ VII Դ. ՍԿԶԲԻ ԱՐՅԵՏԱՄԱՌՈՑԻ ԱՊԱԿՈՒ ՔԻՄԻԱԿԱՆ ԱՆԱԼԻԶՆԵՐ

N°	Նմուշների անվանումը	SiO ₂	Al ₂ O ₃	Fe ₂ O ₃	TiO ₂	CaO	MgO	MnO	SO ₃	Na ₂ O	K ₂ O	Li ₂ O	PbO	գումարը %
1.	Վանակատ	75,22	13,76	1,01	0,14	1,11	-	0,14	0,82	4,01	4,11	-	-	100,4
2.	Մուգ գույնի ապակու տնն. գանգված	62,85	3,46	1,09	0,17	7,30	4,45	0,17	1,18	16,31	2,56	-	-	99,6
3.	Նույնը կանաչ գույնի	63,00	3,89	1,11	0,15	7,14	4,61	0,14	1,28	16,14	2,72	-	-	100,18
4.	խաղաղի գանգված	63,95	3,71	1,03	0,11	7,30	4,45	0,16	0,45	16,22	2,48	0,20	-	99,86
5.	Մուգ գույնի հարթ ապակի	62,62	3,98	1,03	0,09	7,80	4,65	0,13	0,46	16,80	2,28	0,28	-	99,8
6.	Նույնը կանաչ	63,20	3,40	1,25	0,09	6,90	6,03	0,12	0,51	14,63	4,25	0,20	-	100,4
7.	Զալամանի միջի երկշերտ ապակի, վերին մասը՝ կապույտ գույնի	71,60	1,89	0,53	0,15	5,83	0,88	0,60	0,48	16,0	1,16	0,27	-	99,6
8.	Նույնը, տակի մասը կանաչ	65,25	4,16	1,32	0,16	7,05	4,0	0,49	0,44	15,18	2,12	0,22	-	100,4
9.	Լուսամուտի դարչնագույն ապակի	62,48	3,67	1,03	0,15	7,60	4,65	0,15	0,54	17,51	2,12	0,26	-	100,16
10.	խճանկարի հատիկներ կանաչ գույնի	60,72	4,06	0,71	0,08	7,20	0,64	0,30	0,55	14,0	1,0	0,22	9,00	98,26
11.	Նույնը, նրկնագույն	66,77	3,93	0,63	0,11	8,23	0,65	0,35	0,62	15,33	1,13	0,20	-	97,75
12.	Նույնը թույլ կանաչ գույնի	67,62	2,65	1,08	0,12	7,41	0,88	1,35	0,71	17,20	0,75	0,20	-	100,39

գրեթե բոլոր մոլուցները համապատասխանում են $\text{Na}_2\text{O}-\text{CaO}-\text{MgO}-\text{Al}_2\text{O}_3-\text{SiO}_2$ ապակիների խմբին: №№ 2-6, 8-9 մոլուցների բաղադրությունը իրարից գրեթե չի տարբերվում: Իրենց բաղադրությամբ այս ապակիները մոտենում են վրացական և ադրբեջանական ժամանակամերձ նյութերին, որը խոսում է բաղադրամասերի մեջ եղած փոքր տարբերությունների մասին: Ինչպես ցույց են տալիս լուսամուտի ապակու, ապակեծածկ ալյուսների, հալոցների մեջ պահպանված մնացորդների և ապակե թափոնի քիմիական անալիզները, դրանք ունեն միևնույն բաղադրությունը: Տոկոսային հարաբերությամբ չնչին տատանումներ են տալիս և պատրաստված են միևնույն տեղում: Այս կարևոր փաստը ինքնին խոսում է արհեստանոցի ռեալ գոյության և նրա արտադրանքի տեսականու մասին:

Բերված բաղադրություններում առանձնանում են խճանկարային հատիկները, որոնք տարբերվում են արհեստանոցի շրջապատից գտնված ապակիների և խոտանի բաղադրությունից: Այստեղ SiO_2 , Fe_2O_3 , MgO , K_2O , տոկոսային հարաբերությունը տատանումներ է տալիս: Նմուշներից մեկում հայտնաբերվել է Pb -ի 9 տոկոս, որը բացատրվում է հիմնային օքսիդների համեմատաբար ցածր պարունակությամբ և հավանաբար կապալի օքսիդի այսպիսի քանակությունը տրված է ապակու հալելը բյուրացնելու համար: Al_2O_3 -ի պարունակությունը ապակու մեջ արդեն վկայում է, որ հումքի մեջ որպես լրացուցիչ տարր օգտագործվել է վանակատը: Ապակու բեկորների և խոտանի մեջ կան սպիտակ քափ, որոնք հետևանք են վանակատի տաքացման: Ակներևաբար բա տեխնոլոգիական միջոց էր վանակատը եեշտ մանրացնելու համար:

Անալիզի ենթարկված ապակիների խմբում $\text{CaO}:\text{MgO}$ հարաբերությունը շատ մոտ է դոլոմիտների հիշյալ տարրերի պարունակությանը, որը վեայում է մաև դոլոմիտների օգտագործման մասին վաղմիջնադարյան ապակեգործության մեջ: Հայտնի է, որ Դվին քաղաքից ոչ հեռու, ներկայիս Արարատի շրջանում հայտնաբերվել են դոլոմիտի հսկայական պաշարներ: Անեավանական չէ, որ միջին դարերում ապակեգործներին հայտնի է եղել եումքի այդ տեսակը:

Դվինի ապակու բաղադրության մեջ երկաթի համեմատաբար բարձր պարունակությունը նույնպես պայմանավորված է տեղական հումքի օգտագործմամբ:

Արհեստանոցում գտնված ապակե անոթների խոտանը և անոթների ձևավորման ժամանակ առաջացած ավելցուկո առկայությունը ցույց են տալիս, որ արտադրության մեջ բացառությամբ սառը մշակումից օգտագործվել են տեխնիկական հնարների գրեթե բոլոր ձևերը: Բացառիկ հետաքրքիր են խոտանի այն բեկորները, որոնք իրենց վրա կրում են ապակու փչելու խողովակների կլոր հետքերը:

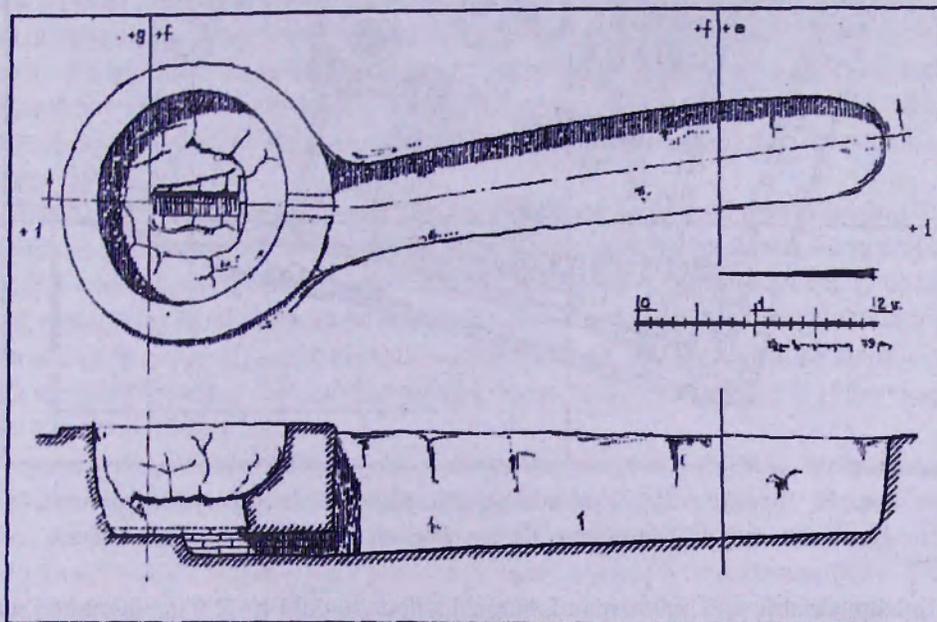
Դրանք իրենց տրամագծով բավական փոքր են եղել: Փչելու խողովակների փաստն արդեն ինքնին խոսում է տեխնիկական առնվազն երկու եղանակների առկայության մասին՝ ազատ և կաղապարի մեջ փչելու եղանակների: Շատ են այն բեկորներ, որոնք ձգվել են ունելիներով: Կան կոսատ ձևավերված կանթեր:

Դվինի կենտրոնական թաղամասում րացված ապակու արհեստանոցի հետքերը կարևոր նշանակություն ունեն Հայաստանի վաղմիջնադարյան ապակեգործության ուսումնասիրության համար:

Կիր մարելու հնոց . – Կիրը զանգվածաբար օգտագործվել է միջնադարյան մոնումենտալ և աշխարհկոկ ճարտարապետական հուշարձաններում, կոմունալ կառույցնե-

րում: Դեռևս վաղ միջնադարից Դվինում հայտնի են կրաշաղախ պատեր, հատակներ, շենքերի հարդարանքի մանրամասներ: Կիրը օգտագործվել է ջրամատակարարման ցանցի ամրացման և այլն նպատակներով:

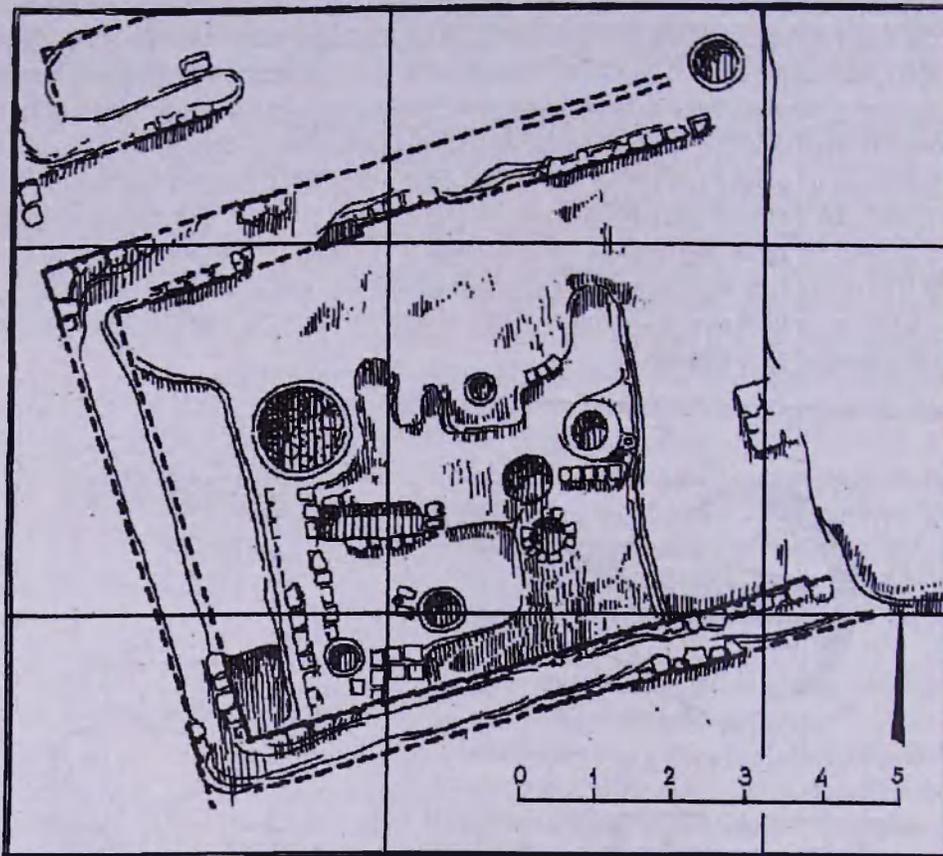
Այս տեսակետից հետաքրքիր է կենտրոնական թաղամասում ընկած հնոցը, որը, ամենայն հավանականությամբ, օգտագործվել է կիր մարելու համար (Նկ. 14): Այն տեղադրված է կենտրոնական թաղամասի մուտքի հարավային մասում և անմիջապես փորված է թաղամասի պարսպապատի սեջ: Վառարանից պահպանվել են նրա ստորին մասը՝ 0,8 մ ընդհանուր բարձրությամբ և օդամուղ առավելը՝ 3,0 մ երկարությամբ: Հատակագծում այն ձևավորված է հատակը շարված է հրակայուն, թրծած աղյուսներով: Պատերը կավածեփ են, որոնք ուժեղ ջերմաստիճանի տակ հալվել են: Հատակի մասում պա օդի հոսանքի տարածման համար փորված երկու առվակ: Հնոցի ընդհանուր տեսքը վերականգնելը դժվար է: Պահպանված մասերն այդ հնարավորությունը չեն ընձեռում: Ներքուստ հողը մաքրելիս գտնվել են հանգած կրի խոշոր զանգվածներ, որոնք վկայում են հնոցի օգտագործման մասին: Հնոցի միջից գտնվել են IX դ. խեցեղենի ռեկորներ խիստ այրված վիճակում: Մեզ թվում է, որ արտադրական այս համալիրը կառուցվել է 893 թ. երկրաշարժից հետո, երբ ավերված քաղաքի համար, նոր շինարարություն կատարելու նպատակով կրի մեծ պահանջ է զգացվել:

Նկ. 14. Կիր հանգցնելու հնոցի հատակագիծը: 1979 թ. սլեզումներ: IX-X դդ.: Կենտրոնական թաղամաս:

XII-XIII դդ. արտադրական համալիրները. – 1976 թվականին միջնաբերդի արևմտյան

ստորին հատվածում -f-g—23-24 քառակուսիներում ռացվեց երկու հատվածների բաժանված 8,50x7,25 մ չափսի մի կառույց: Տարբեր մակարդակների վրա տեղ-տեղ պահպանված բոնիրներով հատակների հետքերը ցույց են տալիս, որ կառույցը բազմիցս նորոգվել է: Վերակառուցումների հետքեր են կիսում նաև շինության պատերը: Սա խեցեգործական արհեստանոց է, որտեղ ռացակայում են ընակիլի սենյակները (նկ. 15, *Բարայան Ֆ.Ս.*, 1979):

Նկ. 15. Ստորին բերդի արհեստավորական թաղամասում բացված բրուտի արհեստանոցի հատակագիծը: 1976 թ. սյեղումներ: XII-XIII դդ.: Միջնաբերդ:

Արևմտյան սենյակի կիստրոնում, հատակի վրա ռացվել է 1,2 մ տրամագծով թրծման հնոցի կիսկարանը (աղ. X, 2): Հնոցն իր չափերով մեծ չէ: Օգտագործվել է տեղական կարիքների որոշ մասը հոգալու համար: Պարզ չէ, սակայն, թե ինչ առարկաներ են թրծել այդ արհեստանոցում: Գտնված գլանները և եռոտանիները (աղ. XLVI, 5, 6) ցույց են տալիս, որ այդտեղ թրծվել է նաև ջնարակած խեցեղեն: Կրակարանի օդամուղ առվակը թավականից երկար է. դուրս է գալիս արհեստանոցի հյուսիսային պատից: Հնոցի հատակն ունեցել է թրծած աղյուսից անջատիչներ՝ օդի հոսանքը ցրելու համար:

Արիեստանոցի շրջապատում գտնվել են ջնարակած խոտան իրեր (աղ. XLVI, 1-4, 7), որոնք իրենց ձևերով համապատասխանում են սելավայրի շինություններից գտնված ջնարակած խեցեղենի մի խմբին՝ լրացուցիչ կովան այն մասին, որ տեղում պատրաստված խեցեղենի մի մասը օգտագործվել է սեփական կարիքների համար:

Հնոցին անմիջապես կից բացվել է ուղղանկյուն երկարավուն մի փոս (1,5x0,5 մ), որտեղ գտնվել են կավե տձև զանգվածներ: Ըստ երևույթին այստեղ պահվում էր հումքը, որը հետագայում մշակման էր ենթարկվում տեղում: Բացառված չէ, որ անոթները նույնպես պատրաստվում էին տեղում, չնայած ողջ թաղամասում մեզ հայտնի չէ դուրգի և ոչ մի նմուշ:

Ստորին բերդում բացված շինությունների առանձնահատկությունն այն է, որ այստեղ գրեթե բոլոր համալիրներում հանդիպում են արտադրական խոտան, թրծման գլաններ, եռոտանիներ և կավե անոթների հարդարման հետ կապված աշխատանքային գործիքներ: Սանրազննին ստուգումները ցույց են տալիս, որ խեցեղենը թրծվել է նաև մեծ թոնիրներում: Այդպիսիները բացվել են չորրորդ շինությունում, իսկ նախորդ տարիներին՝ արիեստանոցի հյուսիսարևելյան անկյունում: Այդ թոնիրներն ունեն բավականին հաստ շուրթ, երբեմն՝ բարդ օղսմուղ անցքեր փոսորակով (աղ. XV,2):

Պեղածո նյութերը հուշում են թաղամասի պատկերը, այն առևտրա-արիեստավորական է: Բացի խեցեղենի թրծման վստարաններից և թոնիրներից պատեղ բացվում են նաև աղյուսաշար փոքր միատիպ օջախներ, որոնց շրջապատում կան մոխրի, ածուխի մեծ կուտակումներ: Հասկապես այդ օջախների մոտերքից դուրս են գալիս բազմաթիվ երկաթե իրեր և խարամ: Այս ամենը ենթադրել է տալիս, որ այստեղ գոյություն է ունեցել երկաթի մշակման հետ կապված արտադրություն, ակներևաբար՝ բազմատեսակ արտադրությամբ դարբնոց:

Թաղամասի սենյակներում, որոնք ունեն օջախներ և թրծման թոնիրներ նույնպես հանդիպում են ուղղանկյուն փոսեր, ուր երկու անգամ հայտնաբերվել են դրամների գսնձեք և հախճապակե բազմամիստ միատիպ անոթներ (մեկը դիմակներով): Այդ փոսերն ակներևաբար արիեստավորի անկյուններ են, որտեղ նստում էր արիեստավորը և կատարում իր գործը: Այդպիսի մի նկարագրություն պահպանվել է XI դարի բյուզանդական պատմիչ Թեոֆիլի մոտ, արվեստներին նվիրված իր հետաքրքիր աշխատությունում (*Теофил*, 1963, с. 117):

Արտադրական եամալիրների առկայությունը բերդապարիսպների և քաղաքի պաշտպանական պարսպապատերի մոտ նորոյթ չէ միջնադարյան քաղաքաշինության մեջ: Նման պատկերն իր ցայտուն դրսևորումն է գտնում անդրկովկասյան, միջինասիական և մերձավորարևելյան հուշարձաններում (*Минкевич-Мустафаева Н.В.*, 1959; *Якубовский А.Ю.*, 1940): Հավանաբար դա տնտեսական և կոմունալ տեսակետից ունեն որոշակե առավելություն, առաջին հերթին կապվելով ջրամատակարարման և ջրաբեռացման հետ: Դվոնի միջնաբերդի եամար այդ եարցերը ավելի ոյուրին էին լուծվում, քանի որ պարիսպների տակով անցնում էր ջրով մշտապես լցված խորր և լայն խրամատ: Նույն պատկերը, քիչ այլ պայմաններում դիտվել է նաև քաղաքի արևմտյան արիեստավորական թաղամասում (*Калантарян А.А.*, 1974):